

Zofia Nowicka

Szkolnictwo podstawowe w powiecie tomaszowskim (1944 - 1968)

Rocznik Lubelski 12, 97-118

1969

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZOFIA NOWICKA

SZKOLNICTWO PODSTAWOWE W POWIECIE TOMASZOWSKIM (1944—1968)

STRATY WOJENNE W DZIEDZINIE SZKOLNICTWA

Jednym z elementów eksterminacyjnej polityki Niemiec hitlerowskich, stosowanej na terenach okupowanej Polski, było niszczenie inteligencji. Skutki tej polityki odczuło bardzo dotkliwie szkolnictwo w powiecie tomaszowskim. Wyrazem tego m. in. były represje jakie spadły na tomaszowskich nauczycieli. Dla przykładu podane zostaną tylko niektóre nazwiska nauczycieli z długiej listy ofiar okupacyjnego terrorku¹. Oto one:

Burda Stanisław — nauczyciel, aresztowany w Polanach 3 marca 1943 r., w lipcu 1943 r. rozstrzelany w Rotundzie Zamojskiej;

Duch Dominik — nauczyciel z Podlasia, aresztowany w Tarnawatce, zginął w Rotundzie Zamojskiej;

Kaptur Jan — nauczyciel z Werechań, aresztowany w 1943 r., zginął;

Karpowicz Michał — nauczyciel ze wsi Majdan Sielec, aresztowany w Siemierzu, rozstrzelany w Zamościu w 1944 r.;

Klepaczki Stanisław — nauczyciel z Tomaszowa, aresztowany w 1940 r., zginął w Oświęcimiu;

Kowalski Roman — nauczyciel z Tomaszowa, aresztowany w 1941 r., zginął w Oświęcimiu;

Ośka — nauczyciel ze Steniatyna, rozstrzelany przez Niemców;

Piłat Antoni — nauczyciel z Krynic, rozstrzelany przez Niemców we wsi Romanówka w 1944 r.;

Piprowski Antoni — nauczyciel z Tyszowiec, zginął na Majdanku;

Putka — nauczyciel z Cześnik, aresztowany w 1942 r., rozstrzelany w Zamościu;

Tokarczuk Jan — nauczyciel z Niemirówka, aresztowany w 1940 r., zginął w Oświęcimiu;

Vonau Wilhelm — kierownik szkoły w Grodysławicach, aresztowany w grudniu 1942 r., zginął na Majdanku.

W wyniku działań wojennych poważnemu zniszczeniu uległy budynki szkolne. Tylko na terenie gminy Łaszczów spalone zostały budynki szkolne w Podlodowie, Steniatynie, Żimnie i Żernikach². Charaktery-

¹ Powiatowe Archiwum Państwowe w Zamościu, Inspektorat Szkolny w Tomaszowie Lubelskim (dalej — PAP Zamość), t. 52 — pismo inspektora szkolnego w Tomaszowie z dnia 6 listopada 1944 r. do Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego; *Niemcy i Zamojszczyzna 1939—1944*. Zamość 1946, s. 57.

² PAP Zamość, t. 58 — pismo sekretarza gminy Łaszczów z dnia 23 sierpnia 1947 r. do Inspektora Szkolnego — w Tomaszowie.

³ PAP Zamość, t. 44 — sprawozdanie z wizytacji szkół dokonanej w dniach 25—28 kwietnia 1945 r.

styczną ocenę sytuacji, w jakiej znalazło się szkolnictwo w wyniku działań wojennych, zawiera sprawozdanie wizytatora szkolnego z wizytacji szkoły w Komarowie. Według tej oceny budynek szkoły w Komarowie był „[...] spalony w czasie działań wojennych, urządzenia szkolne, pomoce naukowe i akta szkolne całkowicie spłonęły, obecnie szkoła pracuje w wynajętych lichych i ciemnych lokalach, urządzenia prymitywne są zbieraniną, pomocy naukowych brak, warunki pracy w tej zbiorczej dla okolicy szkole bardzo ciężkie.”³ Oprócz wymienionej szkoły w Komarowie do najbardziej zniszczonych w powiecie należały szkoły w Czesnikach, Przewalu, Czartowczyku i Majdanie Wielkim⁴.

Ogólne straty w wyposażeniu szkół w powiecie wyniosły: 5 tysięcy ławek, 500 stolików, tysiąc krzeseł, 240 tablic, 300 szaf, 100 umywalni, 22 biurka, 400 wieszaków⁵. Na 78 szkół, które rozpoczęły po wojnie pracę, przypadało (według stanu na 1 października 1945 r.): 23 globusy, 30 map Polski, 11 map Europy, 1 komplet narzędzi do zajęć praktycznych, 252 obrazy historyczne, 447 obrazów krajoznawczych, 508 obrazów przyrodniczych, 7 kątomierzy, 9 linealów, 4 ekierki i 11 cyrkli⁶.

Jak wynika z przedstawionych liczb szkoły posiadały tylko nieco ilustracji, które udało się ukryć przed zniszczeniem. Do nauczania fizyki w całym powiecie zachował się tylko 1 termometr. Pomocą w nauczaniu arytmetyki miały być 4 ocalałe liczydła⁷. W tej sytuacji zrozumiałe jest, że nie można było należycie stosować właściwych metod nauczania, a szczególnie zasady pogładowości, która tak wielką rolę odgrywa w procesie dydaktycznym.

Brak pomieszczeń, umeblowania, najpotrzebniejszych pomocy naukowych oraz fachowego personelu utrudniał zorganizowanie pracowni szkolnych. Pracownie takie należało zorganizować przy 24 szkołach zbiorczych⁸.

W kronikach szkolnych znajdują się liczne adnotacje kierowników na temat zniszczeń i szkód wyrządzonych przez wojnę i okupację na odcinku wyposażenia szkół w sprzęt i pomoce naukowe. W kronice Szkoły nr 1 w Tomaszowie Lubelskim czytamy: „W roku 1939 zostaje wszystko przez wojnę zniszczone. Szafy z narzędziami stolarskimi zostały wywiezione do Niemiec. Zniszczono gabinet fizyczny i przyrodniczy, a nawet sprzęty szkolne zostały rozkradzione i częściowo przez wojsko niemieckie spalone. Zostają tylko nagie ściany. Budynek został zajęty przez wojsko na kwatery.

W roku 1942 szkoła wraca do własnego budynku. Na terenie Tomaszowa jest jedna szkoła polska i jedna ukraińska utworzona w szkole męskiej. We wrześniu 1943 r. znowu zajęto budynek dla wojska, a szkołę przeniesiono do szkoły ukraińskiej, gdzie w 4 salach uczono na 3 zmiany. W styczniu 1944 r. wojsko zajęło i ten budynek, a sprzęty wyrzucono na boisko i stopniowo spalono”.

⁴ PAP Zamość, t. 78 — tymczasowy wykaz szkód wojennych w publicznych szkołach powszechnych powiatu tomaszowskiego.

⁵ PAP Zamość, t. 58 — kwestionariusz za czerwiec 1946 r.

⁶ PAP Zamość, t. 78, k. 104.

⁷ PAP Zamość, t. 58 — pismo Inspektoratu Szkolnego w Tomaszowie z dnia 24 lipca 1945 r. do Kuratorium.

⁸ Tamże — kwestionariusz za czerwiec 1946 r.

Do trudności okresu powojennego należy zaliczyć brak podręczników. Według sprawozdań kierowników szkół było w powiecie (w 1945 r.) 100 podręczników do nauki języka polskiego, 68 — do przyrody, 28 — do geografii, 218 — do arytmetyki we wszystkich klasach⁹. Uczono więc bez podręczników. Przy nauce czytania posługiwano się „Płomykiem” i „Płomyczkiem”.

Dzieło zniszczenia nie ominęło bibliotek. Wszelkie księgozbiory szkolne, jakie były przed 1939 r., zostały prawie doszczętnie zniszczone. Dawał się odczuwać dotkliwy brak książki. Ocalało 1258 książek, z czego w szkołach miejskich 186, w szkołach wiejskich 1072 książki¹⁰.

Mimo dotkliwych braków w kadrze nauczycielskiej i strat materialnych poniesionych przez szkoły w okresie okupacji, we wrześniu 1944 r. rozpoczęła się nauka w szkołach podstawowych powiatu tomaszowskiego. Jednak jeszcze w roku szkolnym 1946/47 nie można było zorganizować szkół w 40 miejscowościach¹¹. W gminach Poturzyn i Telatyn nie pracowała żadna szkoła. W gminie Lubycza Królewska zorganizowano jedną szkołę w Siedliskach; w gminie Uhnów — tylko w Uhnowie.

BUDOWNICTWO SZKOLNE

Inspektor szkolny w raporcie do Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego w 1947 r. określał procent zniszczeń szkół w Rogóźnie, Poturzynie, Telatynie, Cześnikach, Komarowie na 100%; w Majdanie Małym, Werechaniach — na 60%, w Szarowoli, Zielonem, Pasiekach, Kunach — na 50%¹².

Problem budownictwa szkolnego był niezwykle pilny i trudny. W krótkim czasie nie można było zbudować potrzebnych obiektów. Kuratorium przydzieliło w 1947 r. 1 600 000 zł dla powiatu tomaszowskiego na budowę baraków, jako zastępczych budynków na pomieszczenia szkół¹³.

W pierwszym rządzie uwzględniano miejscowości, w których szkoły zostały spalone, bowiem izby lekcyjne w tych miejscowościach mieściły się w chatach wiejskich. Powierzchnia podłogi w takich pomieszczeniach wynosiła często mniej niż 20 m². Takie warunki istniały w Podlodowie i Rogóźnie. W tych miejscowościach przewidziano budowę baraków.

Sprawy związane z budownictwem szkolnym były przedmiotem obrad gminnych rad narodowych. Zgłoszone wnioski rozpatrywano na posiedzeniach Powiatowej Komisji Planowania Gospodarczego, która znając potrzeby powiatu ustalała kolejność budowy szkół. Opracowany przez nią projekt był przekazywany do akceptacji Kuratorium. Ustalenie kolejności budowy w pierwszym okresie nie było łatwe. Potrzeby były zbyt wielkie w stosunku do możliwości finansowych.

⁹ Tamże — pismo Inspektoratu Szkolnego w Tomaszowie z dnia 9 sierpnia 1945 r. do Kuratorium.

¹⁰ Tamże — kwestionariusz za czerwiec 1946 r.

¹¹ PAP Zamość, t. 79, k. 122.

¹² PAP Zamość — pismo Inspektoratu Szkolnego w Tomaszowie z dnia 4 kwietnia 1947 r. do Kuratorium w sprawie odbudowy szkół w powiecie.

¹³ Tamże.

W 1947 r. dokończono rozpoczętą przed wojną budowę szkoły w Wieprzowym Jeziorze oraz rozbudowano szkołę w Zielonem. Murowany budynek szkoły w Poturzynie został odbudowany w 1949 r. Pierwszym budynkiem szkolnym wzniesionym po wojnie i oddanym do użytku w 1950 r. była szkoła w Justynówce. W 1951 r. oddano do użytku szkoły w Wolicy Sniatyckiej i Pienianach oraz w Hopkiem, wzniesioną w ramach czynów społecznych. W 1952 r. Radków otrzymał prowizoryczny budynek szkolny. W następnym roku otwarto nowe szkoły w Lubyczu Królewskiej i Rzeplinie. W 1954 r. rozbudowano szkołę w Wolicy Brzozowej, a w Steniatynie i Podlodowie stanęły nowe, drewniane budynki szkolne. Rozbudowano również szkołę w Suścu.

Osiągnięcia na odcinku budownictwa szkolnego były jednak za małe w stosunku do potrzeb powiatu i dlatego Wydział Oświaty zwrócił się w 1957 r. w tej sprawie do Kuratorium, aby natychmiast przystąpić do „budowy szkół w Ciotuszy, Gródku, Janówce, Osadzie Komarów, Krynicach, Podhorcach, Pukarzewie, Żernikach, co przyczyni się do polepszenia wyników nauczania i objęcia obowiązkiem szkolnym wszystkich dzieci w wieku szkolnym.”¹⁴ Szczególnie ciężkie warunki pracy były w Janówce — gdzie sale lekcyjne mieściły się w trzech budynkach znacznie od siebie odległych.

Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego przychylnie ustosunkowało się do tych wniosków i w wymienionych miejscowościach, w latach 1961—1962, oddano do użytku nowe szkoły.

Władze szkolne rozwiązały ten problem częściowo przez wybudowanie budynków zastępczych w Szaleniku, Żurawcach, Dyniskach Starych, Machnowie Starym, Siedliskach i Żernikach. Z ruin dźwignięto wypalony przez bandy UPA murowany budynek w Wasylowie Wielkim. Odbudowano też szkoły w Posadowie i Korniach.

Na 146 szkół czynnych w roku szkolnym 1962/63 było w powiecie 91 budynków drewnianych, a tylko 55 murowanych, co stanowiło 37,6% ogólnej liczby szkół¹⁵.

Reforma szkolna zwiększyła potrzeby w zakresie rozbudowy izb lekcyjnych i pracowni. W latach 1961—1965 oddano do użytku 27 nowych szkół wybudowanych ze środków państwowych.

W październiku 1964 r. w powiecie tomaszowskim oddano do użytku trzy nowe szkoły podstawowe: w Tarnawatce, Tomaszowie i Typinie.

Szkoła w Tarnawatce — na 320 dzieci — została wybudowana kosztem 3 800 000 zł, przy współpracy miejscowego społeczeństwa, a w szczególności Fabryki Mebli i Państwowego Ośrodka Hodowli Zarodowej. Oprócz sześciu izb lekcyjnych, dwu pracowni i sali gimnastycznej, znajduje się tu jeszcze świetlica.

Tomaszów otrzymał jeszcze bardziej okazałą szkołę, której nadano imię Dwudziestolecia Polski Ludowej. Jest ona jednym z najładniejszych tego typu obiektów w województwie. Kosztowała 6 700 000 zł, a wraz

¹⁴ Archiwum Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Tomaszowie Lubelskim (dalej Arch. Wydz. Oświaty) — pismo Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Tomaszowie z dnia 29 stycznia 1957 r. do Wydziału Oświaty PWRN w sprawie planu sieci szkolnej.

¹⁵ Arch. Wydz. Oświaty — wykaz szkół w powiecie tomaszowskim na rok szkolny 1963/64.

z wyposażeniem 8 500 000 zł¹⁶. Posiada piętnaście izb lekcyjnych, gabinety naukowe, świetlicę i salę gimnastyczną¹⁷.

Hasło „Tysiąc szkół na tysiąclecie Państwa Polskiego” znalazło żywy odzew w społeczeństwie powiatu tomaszowskiego, które złożyło na ten cel kwotę 14 553 000 zł¹⁸. Za te pieniądze wybudowano sześć szkół podstawowych: w Ciotuszy, Majdanie Sopockim, Suścu, Machnowie, Tomaszowie, Ułhówku.

Szczególną ofiarnością w tej akcji wyróżniło się społeczeństwo Michalowa. W czynie społecznym zniwelowano teren i wykonano wszystkie prace niefachowe. Cukrownia „Wozuczyn” wyposażyła pracownię do zajęć technicznych i salę gimnastyczną. Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” w Tyszowcach w poważnym stopniu przyczyniła się do budowy i wyposażenia w pomoce naukowe nowej szkoły¹⁹.

W pierwszych latach powojennych zagęszczenie izb lekcyjnych w szkołach wiejskich było nadmierne. Te trudności rozwiązywano przez stałe inwestycje na budownictwo szkolne i wynajmowanie izb lekcyjnych w domach prywatnych. W roku szkolnym 1965/66 wynajmowano 46 izb lekcyjnych, a w roku szkolnym 1966/67 aż 70 klas mieściło się w budynkach prywatnych²⁰.

W drugim dziesięcioleciu Polski Ludowej szczególnie trudna sytuacja wytworzyła się w szkołach miejskich w Tomaszowie. W roku szkolnym 1963/64 aż 62 uczniów przypadało na 1 izbę lekcyjną. Sytuacja uległa poprawie po wybudowaniu nowej szkoły — nr 3. Trudności w zakresie izb lekcyjnych ilustruje zamieszona tabela 1.

Tabela 1

Zagęszczenie izb lekcyjnych w szkołach powiatu tomaszowskiego

Rok szkolny	Liczba szkół	Izby lekcyjne		Ogółem izb lekcyjnych	Liczba uczniów przypadająca na 1 izbę lekcyjną	
		miasto	wieś		miasto	wieś
1945/46	78	24	161	185	40	67
1956/57	134	22	393	415	46	31
1960/61	146	27	455	482	50	32
1961/62	146	28	473	501	52	32
1962/63	146	27	477	504	57	32
1963/64	147	26	489	515	62	32
1965/66	147	36	520	556	48	30
1967/63	146	38	596	634	55	28

¹⁶ Według relacji kierownika szkoły nr 3 w Tomaszowie Lubelskim — J. Janowskiego.

¹⁷ *Trzy nowe szkoły oddano wczoraj do użytku w powiecie tomaszowskim*. „Sztandar Ludu” 1964 nr 252.

¹⁸ *Odezwa Powiatowego Komitetu FJN w Tomaszowie Lubelskim* (9 luty 1966 r.).

¹⁹ Arch. Wydz. Oświaty — pismo Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Tomaszowie z dnia 5 czerwca 1963 r. do Kuratorium.

²⁰ Arkusze sprawozdawcze Głównego Urzędu Statystycznego.

Zgodnie z założeniami nowego programu nauczania, zalecającego kształcenie politechniczne przez organizowanie zajęć w pracowniach przedmiotowych, szkolnictwo powiatu tomaszowskiego może poszczycić się pewnymi osiągnięciami. Ilustrują to następujące dane ²¹:

rok szkolny	izby specjalne
1959/60	11
1963/64	28
1965/66	56
1966/67	58
1967/68	71

Jak wynika z powyższego zestawienia, liczba pracowni stale wzrastała. Jest ona jednak za mała w stosunku do potrzeb. W 94 ośmioklasowych szkołach w powiecie powinny być zorganizowane pracownie fizykochemiczne i do zajęć praktyczno-technicznych. W roku szkolnym 1966/67 do nauczania fizyki i chemii zorganizowano 10 pracowni i 66 klasopracowni. Brakowało więc 18 pracowni. W tym samym roku zajęcia praktyczno-techniczne odbywały się w 31 pracowniach i 48 klasopracowniach. Brakowało 15 pracowni ²².

SIEĆ I STRUKTURA ORGANIZACYJNA SZKÓŁ

Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego postawił jako jedno z najpilniejszych zadań odbudowę szkolnictwa. Inspektorem szkolnym w Tomaszowie mianowany został Stanisław Nowosad — nauczyciel szkoły powszechnej w Czartowcu, podinspektorem szkolnym — Stanisław Jaremczuk. Wezwano również nauczycieli mieszkających na terenie powiatu do pracy w szkolnictwie.

Program działalności oświatowej musiał uwzględnić zmiany terytorialne powiatu, stan i organizację szkolnictwa sprzed 1939 r., zaniedbania tego okresu, okupację oraz nowe, sprzyjające upowszechnieniu oświaty, warunki wytworzone dzięki objęciu władzy przez robotników i chłopów.

Sieć szkolna była odpowiednio korygowana w związku ze zmianami administracyjnymi. Inspektor szkolny — Zenon Stefański — przekazał 1 października do Lubaczowa akta szkół z terenów przyłączonych do powiatu lubaczowskiego (miejscowości: Lipsko, Narol, Narol Wieś, Cieszanów, Płazów) ²³. Następne zmiany nastąpiły w 1951 r. w związku z wymianą terenów przygranicznych ze Związkiem Radzieckim. W zamian za tereny przyłączone do województwa rzeszowskiego, z powiatu tomaszowskiego wyłączono miejscowości: Uhnów, Poddębce, Korczów i Staje.

Na mocy postanowienia art. 3 ustawy z dnia 25 września 1954 r. o reformie podziału administracyjnego wsi zaszły dalsze zmiany granic

²¹ Tamże.

²² Tamże. Stan na dzień 20 września 1966 r.

²³ PAP Zamość, t. 58 — pismo Inspektoratu Szkolnego w Tomaszowie z dnia 10 października 1944 r. do Inspektoratu Szkolnego w Lubaczowie.

terytorialnych powiatu i sieci szkolnej. Z dniem 1 stycznia 1955 r. wydzielono z powiatu tomaszowskiego miejscowości: Nabród, Stara Wieś, Witków, Żabcze a wraz z nimi znajdujące się tam szkoły przeszły do powiatu hrubieszowskiego. W 1954 r. przyłączono z powiatu lubaczowskiego Chyże (z gminy Lipsko) i Hutę Szumy (z gminy Płazów). W 1959 roku wydzielono z powiatu tomaszowskiego i włączono do powiatu zamojskiego gromady: Kotlice wraz z szkołami w Kotlicach, Honiatyczach i Honiatyczkach; Niewirków ze szkołami w Niewirkowie, Kolonii Niewirków, Cześniakach; Majdan Wielki ze szkołami w Majdanie Wielkim i Majdanie Małym.

Szkoła powszechna w systemie oświatowym wprowadzonym w 1932 roku nie była jednolita. Dzieliła się ona na trzy stopnie organizacyjne i programowe. Przejście do szkoły średniej możliwe było tylko po ukończeniu szkoły drugiego lub trzeciego stopnia.

W okresie międzywojennym na terenie powiatu było 7 szkół siedmioklasowych. Pozostałe szkoły były niżej zorganizowane²⁴.

W roku szkolnym 1945/46 było czynnych 78 szkół. Projektem organizacji nie były objęte: Chodywańce, Jurów, Korhynie, Łubcze, Kotlice, Marysin, Krzywostok, Wolica Brzozowa, Soból, Czermno, Muratyn, Dobużek, Majdan Mały, Zielone, Zaboreczno, Hopkie, Michalów, Wólka Grodecka. Liczba dzieci zamieszkałych w tych obwodach wynosiła 2199²⁵.

W czerwcu 1946 r. czynne już były 83 szkoły z 11 904 uczniami; 17 szkół miało charakter szkół zbiorczych. W obwodach szkół nieczynnych 2624 dzieci pozostawało poza szkołą²⁶.

W pierwszych latach powojennych cały wysiłek skierowano na likwidację punktów bezszkolnych. Szczególnie wielkie znaczenie miał dekret o organizacji szkolnictwa z dnia 23 listopada 1946 r., który znosił trójstopniowość szkół podstawowych i wprowadzał jednolitą szkołę powszechną, umożliwiającą dzieciom przechodzenie ze szkół niżej zorganizowanej do szkoły zbiorczej, realizującej program siedmiu klas. Instrukcja ministra oświaty z dnia 5 maja 1949 r. w sprawie organizacji roku szkolnego otwierała możliwość prawie całkowitej likwidacji obwodów bezszkolnych drogą organizowania szkół o jednym nauczycielu przy liczbie uczniów mniejszej niż 40. Do miejscowości nie objętych siecią szkolną należały jeszcze w 1950 r. Żerniki, Zatyle, Kniana²⁷.

Najważniejsze prace nad odbudową szkolnictwa przeprowadzono do 1950 r. Dalsze lata charakteryzują się intensywną rozbudową szkolnictwa. Włączenie zagadnień oświatowych do całokształtu przemian dokonywujących się w kraju, pozwoliło opracować wszechstronny program obejmujący całość problematyki kulturalno-oświatowej.

Organizację szkolnictwa podstawowego w powiecie tomaszowskim w latach 1945—1968 przedstawia tabela 2²⁸. Jak wynika z tej tabeli,

²⁴ Tamże, kwestionariusz za czerwiec 1946 r.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

²⁷ PAP Zamość, t. 59 — pismo Kuratorium z dnia 4 marca 1950 r. do Inspektoratu Szkolnego w Tomaszowie.

²⁸ Dane za rok szkolny 1945/46 podano na podstawie materiałów Inspektoratu Szkolnego w Tomaszowie (PAP Zamość, t. 78, k. 104), natomiast dane za rok szkolny 1954/55 i 1967/68 według sprawozdań GUS.

Tabela 2
Szkołnictwo podstawowe w powiecie tomaszowskim w latach 1945-1968

Stopień organizacyjny szkoły (liczba nauczycieli)	Liczba szkół			Liczba uczniów				Liczba nauczycieli		
	1945/46	1954,56	1967/68	1945/46	1954/55	1967/68	1944/46	1954/55	1967/68	
	7 i więcej	7	7	26	2 933	2 342	8 662	67	66	286
6	2	1	37	564	233	5 391	12	6	230	
5	4	6	13	846	967	1 426	15	30	66	
4	10	36	20	1 941	6 135	1 652	40	143	80	
3	12	22	3	1 670	1 686	224	36	66	8	
2	36	27	14	3 396	1 426	637	70	54	27	
1	7	37	33	353	223	898	6	37	33	
Razem	78	136	146	11 703	13 012	18 889	246	402	730	

w pierwszych latach powojennych było w powiecie najwięcej szkół o 2 i 3 nauczycielach. Niedobór kadr nauczycielskich stał na przeszkodzie w organizowaniu szkół o większej liczbie nauczycieli. W roku szkolnym 1954/55 przewagę miały szkoły o 4 nauczycielach. Rozbudowano też sieć jednoklasówek. Było to wyrazem dążenia do realizacji powszechności nauczania. Dalsze lata przyniosły wzrost szkół o większej liczbie nauczycieli, gdyż takie szkoły dawały gwarancję lepszych wyników nauczania. Równocześnie, by zapewnić wszystkim dzieciom w wieku szkolnym dostęp do nauki, utrzymano znaczną liczbę szkół o 1 nauczycielu. Dotyczyło to miejscowości, w których mała liczba dzieci nie stwarzała możliwości otwarcia szkoły wyżej zorganizowanej, a odległość od szkoły zbiorczej była zbyt duża dla najmłodszych uczniów. W roku szkolnym 1967/68 25 szkół wyżej zorganizowanych mających w swych obwodach powyżej 200 dzieci zatrudniało więcej nauczycieli niż cały powiat w 1945 r.

Zmiany te nastąpiły w wyniku rozbudowania sieci szkolnej, realizacji zasady powszechności nauczania i wyższego poziomu dydaktycznego szkół. Proces dokonywania się tych zmian można dostrzec, obserwując poziom organizacyjny poszczególnych szkół w powiecie, np. szkoły w Pasiekach, która w okresie 25 lat Polski Ludowej z małej szkoły podniesiona została do rangi szkoły ośmioklasowej. Ilustracją tych zmian są dane zawarte w tabeli 3²⁹.

Tabela 3

Rozwój szkoły w Pasiekach w latach 1945—1967

Rok szkolny	Najwyższa klasa w szkole	Liczba nauczycieli	Uwagi
1945/46	V	2	
1947/48	VI	2	Nauka odbywała się w klasach łączonych
1950/51	VI	3	Jedną izbę lekcyjną wynajęto w domu prywatnym. Liczba uczniów 93
1952/53	VII	3	Liczba uczniów 88
1953/54	VII	4	Liczba uczniów 79
1966/67	VIII	6	Liczba uczniów 145

Władze oświatowe troszczyły się, aby umożliwić młodzieży zdobycie pełnego wykształcenia podstawowego. W 1949 r. w powiecie było 21 szkół siedmioklasowych³⁰. Istniały jednak w powiecie szkoły bez siedmiu klas i łatwego dostępu do szkoły zbiorczej. W takiej sytuacji znalazły się szkoły w Siemierzu, Wieprzowym Jeziorze, Janówce, Cześ-

²⁹ *Kronika szkoły podstawowej w Pasiekach*, s. 3—7.

³⁰ PAP Zamość, t. 59 — pismo Inspektoratu Szkolnego do Państwowego Liceum Pedagogicznego w Zamościu.

nikach, Pawłówce, Kraczewie, Zubowicach, Grodysławicach, Przewalu, Perespie, Starej Wsi, Przeorsku, Hrebennem, Telatynie.

Władze oświatowe podjęły starania o zorganizowanie w tych wsiach szkół siedmioklasowych. W roku szkolnym 1956/57 czynne były w powiecie ogółem 134 szkoły, w tym z najwyższą klasą VI lub niższą — 61; szkół siedmioklasowych zaś — 73³¹. W latach 1955—1960 liczba szkół siedmioklasowych, w porównaniu z 1949 r., wzrosła przeszło trzykrotnie. W tym okresie podniesiono stopień organizacyjny szkoły w Nedeżowie, Pasiekach, Czartowczyku, Zielonem, Pawłówce, Kunkach, Typinie, Przeorsku, Honiatyczach, Machnowie PGR, Łuszczaczu, Siennicach i Wolicy Brzozowej. Natomiast w Zimnie, kolonii Niewirków, Hubinku i Żernikach utworzono jednoklasówki. Zmiany te spowodowane były wzrostem liczby dzieci, dużą odległością do najbliższej szkoły zbiorczej, wynoszącą często 5—6 km drogi błotnistej lub lesistej. Brano też pod uwagę sprawy gospodarcze i perspektywy rozwoju danej miejscowości, np. Machnów, gdzie zlokalizowane jest największe Państwowe Gospodarstwo Rolne w Polsce i liczba mieszkańców tej wioski stale wzrasta.

Okres po 1957 r. charakteryzuje się próbami doskonalenia poprzednio stworzonych form organizacyjnych. Przez dodanie etatów został podniesiony stopień organizacyjny w 26 szkołach. Oprócz tego przy nie zmienionej liczbie nauczycieli została utworzona klasa VII w trzech szkołach (Chodywańce, Dyniska, Polany). Szkolne punkty filialne w Żyłce, Dąbrowie, Hubinku, Dyniskach Nowych, Rzeczycy i Suminie zostały przekształcone w samodzielne szkoły.

Przedstawiony plan sieci szkolnej miał jednak i ujemne strony. Zorganizowanie szkół siedmioklasowych o trzech nauczycielach utrudniało obsadzenie tych placówek specjalistami. Szkoły niżej zorganizowane miały słabszą bazę lokalową oraz wyposażenie w urządzenia techniczne i pomoce naukowe. Dzieciom z tych szkół trudniej było osiągać te same wyniki, co w szkołach wyżej zorganizowanych.

Prace w dziedzinie oświaty szkolnej w latach 1961—1965 były prowadzone pod kątem przygotowań do pełnej realizacji reformy szkolnej uchwalonej przez Sejm 15 lipca 1961 r. Najważniejszym wtedy problemem, jaki stanął przed władzami, było należyte opracowanie planu sieci szkół ośmioklasowych.

W polityce oświatowej tego okresu dostrzega się następujące kierunki działania:

1 — przeorganizowanie szkół o trzech nauczycielach z klasą VII na szkoły o czterech i więcej nauczycielach;

2 — zwiększenie liczby szkół o pięciu, sześciu, siedmiu i większej liczbie nauczycieli, co pociągnęło za sobą pozytywne zmiany w organizacji pracy i pozwoliło wykorzystać specjalizację;

3 — zlikwidowanie punktów szkolnych o dwóch nauczycielach z klasą VII;

4 — dalszy wzrost liczby szkół, co było wyrazem dążenia do zbliżenia szkoły do dziecka;

5 — wzrost liczby pełnych szkół siedmioklasowych, które w roku szkolnym 1966/67 stały się szkołami ośmioklasowymi.

³¹ *Statystyka szkolnictwa*. Warszawa 1958.

W roku szkolnym 1962/63 do grupy szkół o siedmiu i więcej nauczycielach weszła szkoła w Telatynie. Szkoła ta miała dobre warunki i odpowiednią liczbę dzieci. Z grupy tej odeszła szkoła w Komarowie Wsi, która miała w swoim obwodzie 101 uczniów. Pozostali uczniowie byli z Komarowa Osady, gdzie wybudowano nową szkołę, do której uczęszczały dzieci z tego obwodu w liczbie 270. Dlatego szkoła w Komarowie Osadzie przeszła z grupy szkół o trzech nauczycielach do grupy o siedmiu nauczycielach.

Do grupy szkół o sześciu nauczycielach weszła szkoła w Majdanie Sopotkim. Szkoła ta miała 218 uczniów i dobre warunki lokalowe. Szkoły w Suścu i Jarczowie były szkołami o pięciu nauczycielach. Z uwagi na ilość uczniów dodano tym szkołom po jednym etacie.

Do grupy szkół o pięciu nauczycielach weszły cztery szkoły (Machnów Nowy, Nowosiółki, Podhorce i Przeorsk). W Machnowie Nowym została wybudowana szkoła „Pomnik Tysiąclecia”. Przewidywano, że liczba uczniów zwiększy się ze względu na stałą rozbudowę PGR Machnów i zatrudniania coraz większej liczby pracowników. Szkoła w Nowosiółkach otrzymała nowy budynek. Duża liczba uczniów (167) spowodowała, że dodano jej jeden etat.

Do grupy szkół o czterech nauczycielach weszły trzy szkoły (Chyże, Polany i Radków), realizowały one program siedmiu klas. Z uwagi na liczbę uczniów dodano im czwarty etat.

Szkoły leżące przy granicach powiatu tomaszowskiego w roku szkolnym 1963/64 przyjęły również dzieci z sąsiednich powiatów i tak z powiatu hrubieszowskiego jedenastu uczniów (Tuczapy — 8, Machnówka — 3), z powiatu zamojskiego sześciu uczniów (z Tomaszówki i Dąbrowy) oraz z powiatu lubaczowskiego (województwo rzeszowskie) trzech uczniów z miejscowości Podlesina. Ogółem spoza terenu powiatu przyjęto 20 uczniów. Dzieciom tym było bliżej do szkół w powiecie tomaszowskim niż do szkół w swoich obwodach, np. uczniowie z Podlesiny do szkoły w Chyżach chodzą 2 km, a do najbliższej szkoły w Rzeszowskiem ok. 9 km.

W roku szkolnym 1964/65 utrzymała się ta sama liczba szkół (147), z tym, że jedna szkoła o jednym nauczycielu uległa likwidacji, a na jej miejsce weszła szkoła pełna w Tomaszowie (nr 3).

Dalsze podniesienie stopnia organizacyjnego szkół było zgodne z ustalonym planem rozbudowy sieci szkół ośmioklasowych. W grupie szkół o siedmiu i więcej nauczycielach znalazły się wszystkie szkoły o sześciu nauczycielach (oprócz szkoły w Majdanie Górnym). Do tej grupy szkół przeszły szkoły w Machnowie Nowym i Suścu z grupy szkół o pięciu nauczycielach. Szkoły w Gródku, Wolicy Śniatyckiej i Rogóźnie miały poniżej 150 uczniów, jednak ze względu na to, że w ośmioletnim systemie nauczania będą one szkołami o sześciu nauczycielach, pozostawiono je w grupie szkół o pięciu nauczycielach.

Sieć szkół ośmioklasowych została oparta na sieci dotychczasowej. Za słuszością takiego stanowiska przemawiała okoliczność, że przy istniejącej sieci szkolnej została zrealizowana powszechność nauczania. Wstępny projekt sieci szkolnej przedyskutowano na sesjach gromadzkich rad narodowych, które podjęły uchwały ustalające sieć szkół ośmioklasowych na swoim terenie. Podjęte uchwały stanowiły materiał do

opracowania przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej Uchwały nr 30/6/62 z dnia 23 marca 1962 r. zatwierdzającej sieć szkół ośmioklasowych w powiecie.

Na ogólną liczbę 147 szkół przewidziano 93 ośmioklasowe i 54 niepełne z klasami I—IV. Na 18 771 uczniów poza siecią pozostawało 108, co stanowiło 0,5% ogółu uczniów (przy średniej krajowej 0,99%). Odsetek dzieci, które w omawianym okresie uczęszczały do szkoły z odległości przekraczających ustalone normy, był mniejszy w powiecie tomaszowskim niż przeciętnie w kraju ³².

KADRY NAUCZYCIELSKIE

W roku szkolnym 1937/38 w powiecie tomaszowskim czynnych było 116 szkół, w których pracowało 302 nauczycieli. W roku szkolnym 1944/45 zorganizowano 77 szkół zatrudniających 168 nauczycieli ³³. Największą bolączką w realizowaniu powszechności nauczania bezpośrednio po wyzwoleniu był brak nauczycieli, np. w szkole powszechnej w Dubie na jednego nauczyciela przypadało 143 uczniów, a w Kotlicach — 160 ³⁴. Trudności kadrowe pokonywano różnymi sposobami ³⁵.

Na 168 nauczycieli 12 było zobowiązanych do składania egzaminu praktycznego, bowiem w ciągu pięcioletniej okupacji niemieckiej egzaminy praktyczne nie były przeprowadzane. Biorąc ten fakt pod uwagę Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego chcąc umożliwić nauczycielom jak najszybsze uzyskanie kwalifikacji zawodowych, powołało z dniem 1 stycznia 1945 r. komisje egzaminacyjne. Równocześnie, chcąc przyjąć nauczycielstwu z pomocą, poleciło inspektorom przedłożyć indywidualne wnioski w sprawie zwolnienia od składania egzaminu nauczycieli, którzy sumiennie wykonywali swe obowiązki. Inspektor w Tomaszowie skorzystał z przysługującego mu uprawnienia. Wzrosła w ten sposób liczba nauczycieli kwalifikowanych; było ich jednak za mało by w każdej szkole mógł pracować nauczyciel kwalifikowany. Do pełnej obsady brakowało 153 nauczycieli. Siedem zakładów kształcenia nauczycieli w Okręgu Szkolnym Lubelskim nie mogło dostarczyć szkolnictwu w ciągu kilku lat takiej ilości absolwentów, aby zlikwidować wakaty. Z konieczności więc władze szkolne zmuszone były zatrudnić nauczycieli niekwalifikowanych. Aby umożliwić im zdobycie pełnych kwalifikacji Ministerstwo Oświaty wprowadziło obowiązek doksztalcania. Zorganizowano kursy i konsultacje powiązane z samodzielną pracą domową. Wymienione formy kształcenia czynnych, lecz nie posiadających pełnych kwalifikacji nauczycieli stosowano pod opieką i kierunkiem komisji rejonowych, które istniały przy liceach pedagogicznych.

³² Arch. Wydz. Oświaty — informacja o stanie przygotowań szkół w powiecie tomaszowskim do wprowadzenia ósmej klasy, s. 3.

³³ M. Falski [red.] *Szkolnictwo w liczbach. 1944/45*. Warszawa 1946, s. 7.

³⁴ PAP Zamość, t. 84, k. 51.

³⁵ PAP Zamość, t. 58, k. 174. Dużą pomoc okazywała ludność miejscowa, deklarując pomoc materialną dla nauczycieli, np. ludność ze wsi Ksieżostany i Krzywostok zobowiązała się dostarczać nauczycielom opał i żywność. Mieszkańcy wsi Dub zapewniali dla każdego nauczyciela 300 kg żyta, 300 kg pszenicy i opał. Podobnie było i w innych miejscowościach.

Już w 1945 r. w czasie ferii letnich zorganizowano kursy dla niewykwalifikowanych nauczycieli. Z powiatu tomaszowskiego jeden nauczyciel jeździł do Lublina, dwu do Chełma i dwu do Leśnej Podlaskiej. Wszyscy niekwalifikowani nauczyciele w liczbie 30 zgłosili się do rejonowych komisji. Stosownie do zarządzenia Kuratorium w czerwcu 1946 roku podania dziewięciu nauczycieli z cenzusem licealnym zostały przesłane do rejonowej komisji w Lublinie. Osiem podań nauczycieli z cenzusem gimnazjalnym pozostało w Zamościu. Podania pięciu niekwalifikowanych nauczycieli z cenzusem niższym niż gimnazjalny zostały skierowane do Chełma. Kurs wakacyjny dla wszystkich grup trwał trzy tygodnie. 22 marca 1947 r. inspektor szkolny wysłał do komisji rejonowej w Zamościu dalsze 24 podania nauczycieli niekwalifikowanych z prośbą o wpisanie ich na listę eksternów. W marcu 1947 r. ośmiu nauczycieli z terenu powiatu złożyło uzupełniający egzamin dojrzałości, uzyskując pełne kwalifikacje do nauczania³⁶. Ogółem w Zamościu dokształcało się w roku szkolnym 1946/47 ośmiu nauczycieli, zaś w roku szkolnym 1947/48 liczba ta wzrosła do 35³⁷.

Z pomocą w kształceniu kadr nauczycielskich przyszła komisja rejonowa przy Liceum Pedagogicznym w Szczebrzeszynie, pod kierunkiem której w 1948 r. podwyższyło swe kwalifikacje 43 nauczycieli z terenu powiatu tomaszowskiego³⁸.

Wyrazem troski władz oświatowych było powołanie opiekuna dla nauczycieli nie posiadających kwalifikacji zawodowych.

W okólniku inspektora szkolnego z dnia 2 marca 1946 r. czytamy, że „w drodze normalnego kształcenia nie da się w krótkim czasie uzyskać dostatecznej liczby nauczycieli, aby uruchomić wszystkie szkoły. Dostatecznie wspomnieć, że powiat tomaszowski potrzebuje 190 nauczycieli. Ministerstwo Oświaty powzięło myśl tworzenia krótkoterminowych kursów pedagogicznych”. Pierwszy taki kurs został zorganizowany przy inspektoracie w dniach od 17 września 1946 r. do 2 marca 1947 r. Uczestniczyło w nim 22 słuchaczy, którzy zdali egzamin z wynikiem pomyślnym i podjęli pracę na terenie powiatu. 10 marca inspektorat zorganizował drugi kurs, który trwał do 30 września 1947 r. Wszyscy słuchacze w liczbie 30 zdali egzamin pomyślnie i podjęli pracę na przydzielonych im placówkach, kontynuując dalsze dokształcanie w komisjach rejonowych. Warto zaznaczyć, że większość słuchaczy kursu pedagogicznego miała zaledwie wykształcenie w zakresie 7 klas szkoły podstawowej³⁹. Równocześnie władze szkolne położyły nacisk na rekrutację młodzieży do zakładów kształcenia nauczycieli. Przy każdej szkole siedmioklasowej zostały zorganizowane zespoły społeczno-pedagogiczne zajmujące się tą sprawą.

Trudności kadrowe rozwiązano więc drogą dokształcania niekwalifikowanych nauczycieli w komisjach rejonowych, poprzez organizowanie kursów pedagogicznych, wzmożoną rekrutację młodzieży do liceów peda-

³⁶ PAP Zamość, t. 47, k. 99.

³⁷ PAP Zamość, t. 48, k. 105.

³⁸ PAP Zamość, t. 47, k. 131.

³⁹ PAP Zamość, t. 49.

gogicznych, zwolnienie zasługujących na to nauczycieli od egzaminów praktycznych. Wyniki tej akcji ilustrują dane zawarte w tabeli 4⁴⁰.

Tabela 4
Stan i kwalifikacje kadry nauczającej w latach 1945—1968

Stan na dzień	Nauczycieli			Ogółem
	kwalifikowanych	niekwalifikowanych		
		liczba	procent	
1 V 1945	151	17	10,1	168
15 VI 1947	170	62	26,7	232
1 III 1949	156	89	36,3	245
1 XII 1949	165	117	41,5	282
31 XII 1951	226	116	33,9	342
1 XI 1952	214	150	41,2	364
17 XI 1953	249	128	34,0	377
18 II 1955	289	130	31,0	419
1 XII 1961	506	22	4,2	522
1 X 1965	627	9	1,4	636
1 X 1968	779	5	0,6	784

Od samego początku władze szkolne umożliwiły nauczycielom podwyższanie kwalifikacji nie tylko na poziomie średnim ale i wyższym. W 1949 r. w powiecie pracowało sześciu nauczycieli z dyplomami Wyższych Kursów Nauczycielskich⁴¹. W 1955 r. było czterech nauczycieli z wykształceniem uniwersyteckim, 13 nauczycieli posiadało dyplomy ukończenia Wyższych Kursów Nauczycielskich (w 1944 r. tylko trzech). Na studia zaoczne uczęszczało 21 nauczycieli⁴².

Uchwalenie przez Sejm w dniu 15 lipca 1961 r. *Ustawy o rozwoju systemu oświaty i wychowania* spowodowało masowe zapisywanie się nauczycieli na studia. Wykształcenie w zakresie liceum pedagogicznego już nie wystarczało by realizować program ośmioletniej szkoły podstawowej. Zaistniała potrzeba przygotowania nauczycieli specjalistów do poszczególnych przedmiotów. Władze oświatowe umożliwiły ogółowi nauczycieli specjalizację w zakresie wybranego przedmiotu.

W 1961 r. na ogólną liczbę 528 pełnozatrudnionych nauczycieli — 44 posiadało kwalifikacje dodatkowe⁴³. Z tą liczbą specjalistów trudno było realizować zadania nakreślone w ustawie o reformie szkolnej. Rozpoczęto więc intensywne doksztalcanie nauczycieli w studiach nauczycielskich.

W czerwcu i lipcu 1964 r. na Zaocznym Studium Nauczycielskim w Zamościu ukończyło studia 25 nauczycieli z powiatu tomaszowskiego,

⁴⁰ Zestawienie opracowano na podstawie sprawozdań wysyłanych do Kuratorium. Dane dla roku 1955 pochodzą z referatu inspektora szkolnego wygłoszonego na konferencji kierowników szkół w dniu 18 lutego 1955 r.

⁴¹ PAP Zamość, t. 7, k. 10.

⁴² Referat inspektora szkolnego wygłoszony w dniu 18 lutego 1955 r. na konferencji kierowników szkół.

⁴³ Arch. Wydz. Oświaty — pismo Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Tomaszowie z dnia 11 grudnia 1961 r. do Kuratorium.

w tym: filologię polską — 9, fizykę z matematyką — 4, matematykę z fizyką — 5, zajęcia praktyczno-techniczne i wychowanie plastyczne — 7. W tym samym czasie na drugi rok tegoż studium przeszło 23 nauczycieli oraz 21 osób rozpoczęło naukę na roku pierwszym. Do powiatu tomaszowskiego skierowano również ośmiu absolwentów stacjonarnego Studium Nauczycielskiego w Zamościu ⁴⁴.

W roku szkolnym 1964/65 pracowało na terenie powiatu 601 nauczycieli, w tym z dodatkowymi kwalifikacjami 125 (20,7%), w roku szkolnym 1965/66 pracowało 634 nauczycieli, w tym z dodatkowymi kwalifikacjami 181, co stanowiło już 29% ⁴⁵. Dane te są dowodem, że realizacja planu w zakresie podnoszenia poziomu kwalifikacji nauczycieli na terenie powiatu przebiegała pomyślnie.

Przewidywano, że w lipcu 1966 r. studia nauczycielskie ukończy 69 osób i nastąpi wzrost liczby nauczycieli z dodatkowymi kwalifikacjami do 250, co miało stanowić ok. 40%, a w roku wprowadzenia klasy ósmej już połowa nauczycieli posiadać będzie specjalizację. Według stanu na dzień 1 października 1968 r. na 784 pełnozatrudnionych nauczycieli wykształcenie wyższe posiadało 11 (1,4%), w zakresie studium nauczycielskiego — 398 (50,8%), średnie pedagogiczne — 370 (47,2%), mniej niż średnie pedagogiczne — 5 (0,6%). Nauczyciele z kwalifikacjami dodatkowymi stanowili 52,1% ogółu zatrudnionych.

UCZNIOWIE SZKÓŁ PODSTAWOWYCH

W pierwszych latach po wojnie dla dzieci opóźnionych w nauce zorganizowano specjalne komplety. W roku szkolnym 1945/46 było czynnych osiem ciągów z 164 uczniami ⁴⁶.

Do klasy pierwszej w 1945 r. uczęszczało 3128 uczniów. W tej liczbie było 1726 dzieci opóźnionych wiekiem. Rozpiętość wieku pierwszoklasistów obejmowała osiem roczników. W pierwszej klasie znalazły się nawet dzieci trzynasto i czternastoletnie ⁴⁷. Opóźnienie w nauce, to nie jedyna trudność piętrząca się w tym czasie przed władzami szkolnymi. W czerwcu 1946 r. w 83 szkołach uczyło się 11 904 uczniów, ale liczba dzieci w wieku szkolnym w obwodach szkół nieczynnych wynosiła aż 2624. W obwodach szkół czynnych 256 dzieci z różnych przyczyn nie uczęszczało do szkoły ⁴⁸. Poczynania władz oświatowych zmierzały do usunięcia tych niedomagań i udostępnienia szkoły siedmioklasowej wszystkim dzieciom. Wyrazem tego może być m. in. fakt, że o ile w roku szkolnym 1945/46 zaledwie 53,7% ogółu uczniów uczęszczało do szkół siedmioklasowych, to już w roku szkolnym 1956/57 w szkołach tych było 80,9%, a w roku szkolnym 1966/67 — 89,6% ⁴⁹. Szkoły siedmio-

⁴⁴ Dane dyrekcji Studium Nauczycielskiego w Zamościu.

⁴⁵ Informacja inspektora szkolnego złożona w dniu 8 lipca 1966 r. na sesji Powiatowej Rady Narodowej w Tomaszowie.

⁴⁶ PAP Zamość, t. 78, k. 104.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ PAP Zamość, t. 58 — kwestionariusz dotyczący przeglądu osiągnięć w dziedzinie szkolnictwa powszechnego w powiecie tomaszowskim za lata szkolne 1944/45 i 1945/46.

⁴⁹ Ustalono na podstawie danych GUS za odpowiednie lata.

klasowe objęły swym zasięgiem około 90% uczniów. W związku z tym wzrastała z każdym rokiem liczba absolwentów szkół podstawowych. Szczególnie duży był ten przyrost w drugim dziesięcioleciu Polski Ludowej. Ilustrują to dane zawarte w tabeli 5⁵⁰.

Tabela 5
Absolwenci szkół podstawowych w latach
1958—1966

Rok szkolny	Absolwenci szkół podstawowych
1958/59	1066
1960/61	1536
1961/62	1838
1962/63	1961
1963/64	1993
1965/66	1992

Jest to duże osiągnięcie, tym bardziej że uzyskano je w warunkach wyżu demograficznego, którego nasilenie rozpoczęło się właśnie w tym okresie. W roku szkolnym 1956/57 do szkół podstawowych w powiecie uczęszczało 13 121 uczniów, a w roku szkolnym 1963/64 — 17 138 uczniów, czyli o 4017 uczniów więcej. Taki stan rzeczy spowodował trudną sytuację w szkolnictwie podstawowym. Zwiększyła się liczba uczniów przypadających na jednego nauczyciela i jedną izbę lekcyjną. Trzeba było zwiększyć inwestycje w budownictwie szkolnym.

Do zwiększenia liczebności klas przyczyniła się również drugoroczność. Władze szkolne walczyły z tym niepożądanym zjawiskiem. Na początku roku szkolnego 1945/46 było w szkołach podstawowych 1461 drugorocznych, co stanowiło 12,4% ogółu uczniów w powiecie. Procent niepromowanych obniżał się co roku. I tak w roku szkolnym 1961/62 nie uzyskało promocji 1297 uczniów (7,9%), w roku szkolnym 1965/66 drugorocznymi stanowili 5,3% ogółu, a w roku szkolnym 1966/67 — 5,18%. Równoległe ze zmniejszeniem się ilości uczniów drugorocznych z każdym rokiem większy był odsetek młodzieży kończącej szkołę po siedmiu latach nauki. Dla rocznika 1950 sprawność nauczania wynosiła 85,5%. Taki stan, chociaż jeszcze nie w pełni zadowalający, był poważnym osiągnięciem w zakresie sprawności nauczania. Przedstawia to tabela 6⁵¹.

Do przyczyn zmniejszających sprawność nauczania należy zaliczyć m. in. zbyt długą drogę dziecka do szkoły. W roku szkolnym 1945/46 444 uczniów dochodziło do szkoły powyżej 3 km. Stałe korygowanie sieci szkolnej pozwoliło ten stan poprawić. W roku szkolnym 1966/67 poza siecią pozostawało 18 małych kolonii, 40 dzieci uczęszczało do szko-

⁵⁰ Liczbę absolwentów w latach szkolnych 1958/59 i 1965/66 ustalono na podstawie danych GUS, dla pozostałych — na podstawie materiałów Inspektoratu Statystycznego w Tomaszowie.

⁵¹ Arch. Wydz. Oświaty — pismo Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Tomaszowie z dnia 20 kwietnia 1965 r. do Prezydium WRN.

ły z odległości przekraczającej 3 km, a 68 odbywało drogę ponad 4 km. Odsetek dzieci uczęszczających z odległości przekraczającej ustalone normy był w powiecie mniejszy niż przeciętna w kraju ⁵².

Tabela 6
Sprawność nauczania w grupie dzieci urodzonych w latach 1946—1950

Rok urodzenia dzieci	Dzieci w klasie pierwszej	Dzieci, które ukończyły klasę siódmą							
		po 7 latach nauki		po 8 latach nauki		po 9 latach nauki		po 10 latach nauki	
		Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
1946	1671	1082	64,7	319	19,1	123	7,3	42	2,4
1947	1893	1309	69,3	374	20,0	115	6,1	52	3,0
1948	1896	1281	67,6	381	20,1	189	10,0	—	—
1949	1984	1335	67,0	365	18,4	—	—	—	—
1950	2073	1774	85,5	—	—	—	—	—	—

Dla poprawy sytuacji w zakresie wypełniania obowiązku szkolnego wiele uczyniły władze szkolne, a w szczególności kierownictwa szkół. Kierownicy i nauczyciele sporządzili dokładną ewidencję dzieci w wieku szkolnym, kontrolowali obecność na zajęciach, przeprowadzili 1967 rozmów z rodzicami. W wyniku społecznych wysiłków liczba uczniów nie spełniających obowiązku bez uzasadnionej przyczyny wyraźnie zmalała. O ile w dniu 20 października 1964 r. wynosiła ona 0,14% (w województwie 0,12%), to w dniu 10 lutego 1965 r. — już 0,09 (przeciętna wojewódzka — 0,09%) ⁵³. Według stanu na dzień 12 lutego 1966 r. nie uczęszczało do szkół bez uzasadnionych przyczyn tylko 14 dzieci.

W powiecie znajdowała się pewna liczba dzieci, które nie mogły uczęszczać do normalnych szkół ze względu na niedorozwój umysłowy lub kalectwo (w pierwszym półroczu roku szkolnego 1965/66 — 53).

Władze szkolne dążąc do objęcia wszystkich dzieci obowiązkiem szkolnym pomyślały o nauczaniu indywidualnym. W dwu wypadkach uzyskano zezwolenie na nauczanie dziecka kalekiego. Wyznaczony nauczyciel miał przydzielonych 6 godzin tygodniowo na nauczanie. Lekcje odbywały się w domu dziecka. Pod koniec roku organizowano egzamin końcowy z udziałem nauczyciela uczącego i nauczyciela wyznaczonego przez inspektora szkolnego ⁵⁴.

POMOCE NAUKOWE

Szkoły w powiecie tomaszowskim rozpoczęły rok szkolny 1944/45 prawie bez pomocy naukowych, które w czasie okupacji zostały zniszczone. Gabinety fizyczne, chemiczne, biologiczne i sale gimnastyczne

⁵² Tamże — informacja o stanie przygotowań szkół w powiecie tomaszowskim do wprowadzenia ósmej klasy, s. 3.

⁵³ Według danych Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego.

⁵⁴ Arch. Wyzd. Oświaty — pismo Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Tomaszowie z dnia 15 października 1965 r. do kierownika Szkoły nr 2 w Tomaszowie.

były zupełnie zdewastowane. W Szkole nr 1 w Tomaszowie Lubelskim zachowały się tylko: globus, mapa Polski i cyrkiel. Z takimi pomocami trudno było realizować program nauczania w zakresie siedmiu klas szkoły podstawowej.

Przed wszystkim zaczęto zaopatrywać szkoły w sprzęt — ławki, tablice i stoły, które zamówiono w fabryce mebli w Tarnawatce. We wrześniu 1945 r. fabryka ta dostarczyła 500 ławek, które przydzielono 17 szkołom w powiecie. Największą liczbę ławek otrzymały szkoły najbardziej zniszczone, a więc Tyszowce (82), Łaszczów (80), Komarów (60)⁵⁵.

W marcu 1946 r. inspektorat przydzielił 15 szkołom po jednym warsztacie stolarskim i jednej szafce narzędziowej, służących jako pomoc przy nauczaniu prac ręcznych. Pomoce te otrzymały następujące szkoły: Tomaszów (nr 1 i nr 2), Bełżec, Jeziernia, Susiec, Tarnawatka, Krynice, Komarów, Niewirków, Tyszowce, Rachanie, Uhnów, Majdan Górny, Jarczów i Łaszczów⁵⁶.

W tym samym roku kierownictwa szkół otrzymały od jednego do sześciu (w zależności od liczby klas) kompletów do geometrii (kątomierz, cyrkiel, ekierka i linia)⁵⁷.

Wielkie trudności w nauczaniu następczał brak podręczników. Zarząd Główny Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie chcąc przyjąć z pomocą nauczycielom wznowił w 1945 r. wydawanie „Płomyka”, „Płomyczka” i „Małego Płomyczka”. Pisma te często na lekcjach języka polskiego zastępowały podręczniki. Oddział Lubelski Państwowych Zakładów Wydawnictw Szkolnych zaczął w 1946 r. wydawać *Tekę Szkolną*, obejmującą pięć przedmiotów: język polski, historię, geografiię, matematykę i przyrodę⁵⁸. Wydawnictwa te wykorzystano w starszych klasach szkoły podstawowej. Trudności wynikłe z braku podręczników starano się też rozwiązać we własnym zakresie.

W 1946 roku szkoły otrzymały czytanki i podręczniki do matematyki dla wszystkich klas, ortografię i gramatykę tylko dla klasy V, historię dla klas III i V, przyrodę dla klas VI i VII, geografiię z przyrodą dla klas III i IV. W czerwcu 1946 r. szkoły w powiecie posiadały 3658 podręczników do języka polskiego i 1250 do arytmetyki⁵⁹.

Każdy rok szkolny wzbogacał szkoły w nowe pomoce naukowe. Wydział Oświaty starał się, aby były one równomiernie rozprowadzone do wszystkich szkół. Wyrazem coraz lepszego zaopatrzenia szkół w pomoce był stały wzrost wydatków na ten cel, co ilustruje tabela 7⁶⁰.

Początkowo zaopatrywanie szkół ograniczało się do najniezbędniejszych pomocy. Po zaspokojeniu potrzeb następowało wzbogacenie o inne, które umożliwiały pełniejszą pracę dydaktyczną. Początkowo chodziło o ławki, o elementarne pomoce jak globus czy podręcznik. Z biegiem lat spotyka się już w szkołach różną aparaturę i to nie tylko jako środki

⁵⁵ PAP Zamość, t. 27 — okólnik nr 2 z dnia 24 września 1945 r.

⁵⁶ Tamże — okólnik nr 9 z dnia 2 marca 1946 r.

⁵⁷ Tamże — okólnik nr 3 z 30 października 1946 r.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ PAP Zamość, t. 58 — kwestionariusz za czerwiec 1946 r.

⁶⁰ Opracowano na podstawie preliminarzy budżetowych na odnośne lata (Arch. Wyd. Oświaty).

dydaktyczne, ale jako środki mające na celu ogólny rozwój młodzieży i oddziaływanie szkoły na środowisko, a więc aparatury filmowe, radio-odbiorniki, telewizory.

Tabela 7

Wydatki na pomoce szkolne w latach 1955—1967

Rok	Wydatki na pomoce naukowe (w złotych)	Rok	Wydatki na pomoce naukowe (w złotych)
1955	174 264,68	1962	754 192,40
1956	191 007,42	1963	891 289,03
1957	553 012,95	1964	645 664,02
1958	217 507,80	1965	1 071 132,22
1959	328 167,63	1966	1 449 259,07
1960	313 092,48	1967	1 302 970,46
1961	450 201,75		

W kronice szkoły w Niemirówku czytamy na ten temat: „15 X 1960 r. zakupiono odbiornik radiowy marki „Czardasz”. W roku szkolnym 1962/63 szkoła stała się bogatsza o wiele pomocy naukowych — posiada już epidiaskop, maszynę do szycia, piękne modele brył, sporo pomocy do fizyki i chemii oraz wiele narzędzi do prac ręcznych.

Rok szkolny 1964/65 — z pomocą Komitetu Rodzicielskiego szkoła kupiła telewizor. Pomoce naukowe zostały zwiększone o takie jak aparat do wyświetlania filmów i szlifierka elektryczna”⁶¹.

W 1944 r. wykaz pomocy naukowych, będących w posiadaniu całego powiatu, zajmował zaledwie kilka pozycji. Obecnie nie jest łatwo wymienić pomoce jednej tylko szkoły, np. pomoce pracowni fizycznej szkoły podstawowej w Tarnawatce w 1966 r. zajmowały w księdze inwentarzowej 183 pozycje. Ma to swoją wymowę wobec faktu, że w całym powiecie w 1944 r. był 1 termometr jako wyłączna pomoc do nauczania fizyki. Radia, telewizory, mikroskopy, maszyny do szycia, aparaty fotograficzne, zestawy narzędzi do zajęć praktycznych, szlifierki elektryczne znalazły się w szkołach. Przydział tak precyzyjnych pomocy jest dowodem troski o jak najlepsze wypełnienie zadań nakreślonych przez reformę szkolną.

Korzystanie z tak różnorodnych pomocy naukowych było możliwe dzięki elektryfikacji wsi w powiecie tomaszowskim, rozpoczętej w 1949 r. Na koniec 1962 r. było w powiecie zelektryfikowanych 108 szkół⁶².

Stosowanie pomocy pozwoliło podnieść efektywność procesu dydaktycznego. Szkoły wiejskie mogły rywalizować w wynikach nauczania z szkołami miejskimi.

⁶¹ *Kronika szkoły podstawowej w Niemirówku*, s. 27, 28, 32, 36.

⁶² Arch. Wydz. Oświaty — pismo Wydziału Oświaty i Kultury PPRN w Tomaszowie z dnia 6 grudnia 1962 r. do Centrali Filmów Oświatowych.

BIBLIOTEKI SZKOLNE

Biblioteki szkolne również zostały prawie doszczętnie zniszczone przez okupanta hitlerowskiego. Ocalało zaledwie 1258 książek. Sieć bibliotek szkolnych w 1945 r. i ilość posiadanych przez nie książek ilustruje tabela 8⁶³.

Tabela 8

Biblioteki szkolne w roku szkolnym 1944/45

Miejscowość	Liczba tomów w dniu 31 X 1945	W ciągu roku szkolnego 1944/45 było	
		korzystających z biblioteki	wypożyczeń
Tomaszów — Szkoła nr 1	135	165	742
Tomaszów — Szkoła nr 2	51	36	192
Zwiartów	80	60	420
Antoniówka	77	29	202
Paary	135	78	355
Maziły	43	—	—
Huta Tarnawacka	80	—	—
Wieprzowe Jezioro	50	39	160
Niemierówek	16	5	47
Gródek	30	24	189
Niewirków	35	50	207
Łosiniec	40	20	480
Susiec	32	—	—
Tarnawatka	20	20	65
Jarczów	15	28	305
Bełżec	25	45	206
Rachanie	17	126	136
Krynice	98	112	845
Tyszowce	48	—	—
Komarów	231	223	1304
	1258	1060	5855

Jak wynika z tabeli 8 tylko 20 szkół posiadało zaczątki biblioteki. W ciągu roku szkolnego 1944/45 było 1060 czytelników. Do szkół w powiecie uczęszczało w tym okresie 10 497 uczniów, czyli 9437 dzieci nie korzystało z biblioteki. Na wsi jedna książka wypadała na dziesięciu, a w mieście na dziewięciu uczniów.

We wszystkich szkołach stopniowo powstawały biblioteki. Z pomocą państwa i w miarę własnych możliwości uzupełniano księgozbiory. Wykorzystywano wszystkie okazje, aby zdobyć pieniądze na zakup książki.

⁶³ PAP Zamość, t. 78, k. 104.

Szczególnie akcja ta była ożywiona w okresie Dni Oświaty Książki i Prasy, np. w 1946 r. zebrano 774 książki i 140 169 zł⁶⁴.

Książki były dostarczane Inspektoratowi Szkolnemu lub bezpośrednio kierownictwom szkół podstawowych na podstawie zamówienia Ministerstwa Oświaty. Z każdym rokiem przydziały były liczniejsze i bogatsze, np. 6 grudnia 1948 r. Inspektorat Szkolny kwitował odbiór 145 egzemplarzy *W pustyni i w puszczy*⁶⁵, 23 stycznia 1950 r. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych wysłały do inspektoratu z polecenia Ministerstwa Oświaty 130 egzemplarzy *Pana Tadeusza*⁶⁶.

Rozwój czytelnictwa ilustruje tabela 9⁶⁷.

Tabela 9

Biblioteki szkolne w latach 1944—1966 według stanu w ostatnim dniu zajęć szkolnych

Rok szkolny	Woluminy	Czytelnicy	Wypożyczenia
1944/45	1 258	1 060	5 855
1955/56	91 889	10 594	171 531
1958/59	107 966	12 797	238 766
1961/62	119 452	15 036	255 772
1964/65	147 700	15 407	253 378
1965/66	164 559	19 304	274 663

Na zakończenie należy stwierdzić, że bezpośrednio po wojnie władze szkolne nawiązały do systemu oświaty z okresu międzywojennego, uwzględniając zaniedbanie w rozwoju kulturalnym społeczeństwa, straty wojenne oraz nową sytuację terytorialną i demograficzną. Praca oświatowa w latach 1944—1949 przebiegała zgodnie z wytycznymi Manifestu Lipcowego PKWN. Jednolita, bezpłatna, powszechna i obowiązkowa szkoła stała się podłożem rewolucji kulturalnej, jaka dokonała się w pierwszym dziesięcioleciu Polski Ludowej. Początkowo zmiany w odbudowie szkolnictwa następowały wolno ze względu na trudną sytuację gospodarczą państwa i różnice poglądów na charakter reform oświatowych. Najważniejsze prace nad przebudową szkolnictwa i oświaty przeprowadzono w latach 1949—1955. Okres ten charakteryzuje się dalszym rozbudowywaniem i doskonaleniem organizacji szkolnictwa i wprowadzaniem nowych treści nauczania.

Od 1957 r. podjęto prace przygotowawcze do reformy szkolnej, przy jednoczesnym usuwaniu braków w wyposażeniu, w treści i metodach nauczania i wychowania. Nastąpił dalszy rozwój sieci szkół siedmioklasowych, które w roku szkolnym 1966/67 przekształcone zostały w szkoły ośmioklasowe.

⁶⁴ PAP Zamość, t. 58 — kwestionariusz za czerwiec 1946 r.

⁶⁵ PAP Zamość, t. 29.

⁶⁶ PAP Zamość, t. 30.

⁶⁷ PAP Zamość, t. 78, k. 104 (dane dla roku szkolnego 1944/45) oraz sprawozdania GUS.

НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ТОМАШОВСКОМ ПОВЯТЕ В 1944—1968 ГГ.

Резюме

В своей работе автор рассматривает состояние и успехи начального образования в Томашовском повете в 1944—1968 гг.

Приняв во внимание культурную отсталость, материальные трудности первого послевоенного периода, новую территориальную и демографическую ситуацию в стране, можно понять те огромные задачи по восстановлению и перестройке всей системы народного образования, которые стояли перед работниками просвещения Народной Польши.

В статье показывается, как устранялись недостатки в области народного образования, сети и организационной структуры школ, в подборе учительских кадров, в снабжении школ наглядными пособиями, в области совершенствования содержания и методов обучения и воспитания.

Целью всех этих мероприятий была гарантированная возможность окончания начальной школы каждым ребенком.

ENSEIGNEMENT PRIMAIRE DANS LE DISTRICT DE TOMASZÓW DE 1944 À 1968

Résumé

Dans cet article l'auteur présente les acquisitions de l'enseignement primaire dans le district de Tomaszów de 1944 à 1968.

Les autorités d'instruction publique en Pologne Populaire devaient reconstruire et transformer fondamentalement le système d'enseignement, prenant en considération les lacunes dans le domaine culturel, les difficultés financières dans la première période après la guerre, la nouvelle situation territoriale et démographique.

L'article fait voir comment éliminait-on les défauts et les lacunes dans la construction des écoles, dans le réseau et la structure d'organisation scolaire, dans le choix du personnel enseignant, dans l'équipement des écoles en articles nécessaires, dans le perfectionnement des contenus et des méthodes d'enseignement et d'éducation.

L'auteur souligne que dans toutes ces actions on voyait une tendance de garantir à chaque enfant la possibilité de terminer l'instruction primaire complète.